

OPTIMALIZACE DOSTUPNOSTI INFORMACÍ ZE SVĚTOVÝCH PERIODICKÝCH INFORMAČNÍCH ZDROJŮ V ČESKÝCH KNIHOVNÁCH

Anna Patočková, Státní technická knihovna Praha

V době čtení těchto řádky program Optimalizace dostupnosti informací... doznal značných změn. Záměr Ústřední knihovnické rady zpracovat podkladový materiál pro jednání o navýšení finančních prostředků na nákup informačních pramenů pro knihovny vznikl na základě výzvy ministra kultury P. Dostála a ředitelky odboru literatury a knihoven MK ČR E. Kantůrkové, kteří byli ÚKR informováni o neutěšené situaci v oblasti tvorby knihovnických fondů v českých knihovnách. Řešení zadaného úkolu bylo nejprve uvažováno jako zpracování projektu na zlepšení přístupu k zahraničním periodikům pro potřeby vědy, výzkumu a vzdělávání. Vzhledem k tomu, že se objevila reálná možnost zajistit financování nákupu informačních zdrojů pro potřeby výzkumu a vývoje z prostředků věnovaných na výzkum, bylo možno přikročit ke změně orientace programu. Na základě rozsáhlé diskuse, do které se zapojili ředitelé a akvizční pracovníci různých typů knihoven i na základě připomínek ze strany pracovníků MK ČR a MŠMT ČR, byl na základě rozhodnutí ÚKR v prázdninových měsících zpracován nový návrh programu pro řešení financování knihovnických fondů s cílem zajistit periodické i neperiodické informační zdroje pro potřeby kultury, vzdělávání, průmyslu, podnikání a dalších společenských aktivit. Současnému řešení daného úkolu a aktuálnímu obsahu zmíněného programu je věnován jeden z příspěvků naší konference.

Důvodová zpráva

Předkládaný materiál podává přehled současné situace v dostupnosti informačních zdrojů typu periodik v českých knihovnách, které zpřístupňují informace o stavu světového poznání pracovníkům české vědy, výzkumu, vývoje, vzdělávání, kultury i široké veřejnosti ve smyslu zajištění všeobecné dostupnosti informací. Cílem tohoto materiálu je definovat stávající problémy, tj. upozornit na současné nebezpečné trendy v získávání a zpřístupňování tohoto z hlediska aktuálnosti informací nejdůležitějšího druhu informační zdroje a navrhnout program¹ optimalizace dostupnosti informací ze světo-

¹Termín program je v této souvislosti uveden v nejširším významu tohoto slova a nekopíruje terminologii používanou pro institucionální financování výzkumu a vývoje, účelové financování prostřednictvím grantových agentur apod.

vých periodik s výčtem variantních možností financování tohoto programu.

Vzhledem k tomu, že v posledních letech došlo v důsledku růstu cen a současného omezování rozpočtových položek k poklesu odběru zahraničních periodik o cca 50% titulů, dochází k drastickému omezování informačních zdrojů, které mohou knihovny svým uživatelům poskytnout.

Z tohoto důvodu byla Ústřední knihovnická rada pověřena ministrem kultury ČR ke zpracování návrhu programu umožňujícího řešení problémů dostupnosti zahraničních časopisů, který je sice dílčí v kontextu řešení problémů tvorby a využívání fondů českých knihoven, avšak v současné době je nejnáléhavější.

Dosavadní řešení

Problém není soustavně řešen od 80. let, kdy se jím zabýval výzkumný úkol navazující na usnesení vlády ČSSR č. 237/77. V rámci řešení projektu Systému koordinované tvorby a využívání informačních fondů v československé soustavě VTEI vznikl jako jeden z výstupů tzv. „Zlatý fond časopisů“ ústředních univerzálních a specializovaných knihoven na území hl. m. Prahy. Několik let byl vytvářen jako fond periodických dokumentů ze všech oblastí, které tehdy tematicky a druhově pokrývaly knihovny na projektu zúčastněné.

Současný stav

Současný stav v této oblasti dokumentovaný již řadu let v různých analytických i statistických dokumentech a přehledech je možno označit bez nadsázky jako katastrófní. Z českých knihoven, zmizela v důsledku nedostatku finančních prostředků na nákup zahraničních časopisů již polovina titulů, které měly dříve pro své uživatele k dispozici. Problémy spojené se zajištěním nákupu knihovních fondů a zejména titulů zahraničních časopisů vznikají proto, že v posledních letech dochází k 9–12% meziročnímu nárůstu cen předplatného a finanční částky, které mohou knihovny (z převážné části rozpočtové nebo příspěvkové organizace) využít na nákup informačních zdrojů buď klesají nebo zůstávají na stejné úrovni. Ani v letech nejvyššího odběru zahraničních časopisů, které tvoří z hlediska aktuálnosti informací nejdůležitější informační zdroj pro danou oblast, nedosahovaly české knihovny ve svém souhrnu úrovně odběru časopisů v knihovně průměrné vysoké školy v západní Evropě.²

Toto srovnání se však týká pouze časopisů vycházejících na tradičních papírových nosičích, protože tuzemské knihovny nejenže nemají finanční prostředky pro zajištění odběru časopisů desítky let odebíraných, nemohou z tohoto důvodu objednávat ani tituly, které začaly ve světě na papírových nosičích nově vycházet, ale nemají ani prostředky na elektronické informační zdroje typu periodik, které jsou v zahraničních knihovnách běžně dostupné.

²Pro porovnání odběru časopisů je uveden počet titulů odebíraných 17 knihovnami přispívajícími do Seznamu časopisů objednaných do STK a vybraných vysokoškolských knihoven technického zaměření v letech 1993 – 1998 a několik příkladů odběru knihoven technických univerzit v západní Evropě:

Je to o to paradoxnější, že se tak děje v době, kdy se má naše země přibližovat společensky i hospodářsky rozvinutým zemím, připravuje se na vstup do Evropské unie apod., tedy v době, kdy na kvalitu výsledků vědy, výzkumu, vzdělávání i další společenské aktivity mají být kladeny mimořádně vysoké nároky. Pokud však není zajištěna odpovídající informační příprava těchto aktivit, kvalita jejich výsledků není srovnatelná s výsledky zahraničními.

Přes veškerá úsporná opatření, knihovny samy nemohou zamezit poklesu úrovně svých fondů a zpětně obnovit jejich informační hodnotu na požadovanou úroveň.³ **Urychlené řešení současné situace** je nutné a velmi naléhavé, protože mnohaletý sestupný trend zpřístupňování zahraničních informačních zdrojů předznamenává jak kolaps informační přípravy rozvoje vědy, výzkumu a vývoje, tak pokles úrovně vzdělávání jako přípravy na povolání, celoživotního vzdělávání, možností rekvalifikace, tak i inovační chyby v průmyslu, zemědělství a dalších společenských aktivitách. Tyto důvody vedou, vedle pověření ministra kultury ČR, Ústřední knihovnickou radu k přípravě programu pro zlepšení dostupnosti informací obsažených v zahraničních klasických i elektronických informačních zdrojích typu periodik prostřednictvím českých knihoven.

Program navazuje na **Principy vědní politiky České republiky na přechodu do 21. století**, schváleného usnesením vlády ČR č. 397/98 ze dne 10. června 1998. V tomto materiálu je uvedeno, že *vláda bude podporovat rozvoj infrastruktury pro potřeby výzkumu a vývoje, formou vhodných programů podpoří rozvoj zdrojů, organizací a zařízení pro přenos a poskytování informací pro pracovníky a organizace výzkumu a vývoje. Z důvodové*

17 českých knihoven (celkem)	1993	2.240 titulů
	1994	2.581 titul
	1995	3.086 titulů
	1996	2.557 titulů
	1997	2.391 titul
	1998	1.925 titulů
Zahraniční knihovny (každá v roce 1998)		
Universitätsbibliothek Erlangen-Nürgrimber		17.576 titulů
Universitätsbibliothek der TU München		20.000 titulů
Universitätsbibliothek der TU Wien		2.700 titulů
Universitätsbibliothek/Technische Informationsbibliothek TU Hanover		15.000 titulů
Hauptbibliothek der ETH Zürich		7.000 titulů
University Library Eindhoven		5.076 titulů
UMIST Manchester		1.057 titulů
University of Bath		2.000 titulů
TU Delft		6.485 titulů
Chalmers University Library Göteborg		2.500 titulů

³Příslušné grafy tvoří přílohu materiálu.

zprávy k uvedenému dokumentu vyplývá, že význam infrastruktury výzkumu a vývoje vzrostl s rozvojem informačních a komunikačních technologií a zlepšení přístupu k informačním zdrojům nejrůznějších typů zvyšuje výkonnost a efektivnost výzkumu a vývoje, zvyšuje rychlost a efektivnost využití výsledků výzkumu a vývoje. Podpora bude poskytnuta i infrastruktuře, která slouží nejen výzkumu a vývoji, ale i jiným oblastem, například vzdělávání, kultuře a informatice obecně. Z důvodové zprávy k tomuto materiálu vyplývá, že princip se týká především knihoven. Vláda podpoří transformaci a integraci vysokoškolských a dalších odborných knihoven. Prostředky do knihovnických a informačních služeb budou koncentrovány s cílem:

- *zabránit ztrátě kontinuity fondů, především periodik*
- *zmírnit výrazné zaostávání knihoven ve srovnání se zahraničím*
- *podpořit pořizování finančně nákladných informačních zdrojů*
- *podpořit sdružování vysokých škol a dalších výzkumných institucí na oborovém, regionálním nebo celostátním základě pro zajištění přístupových možností k zahraničním elektronickým informačním zdrojům*

Uvedené informace stvrzují podporu nejvyšších státních orgánů programům pro zajištění dostupu k zahraničním informačním zdrojům typu periodika na papírových i elektronických hmotných či nehmotných (dálkově dostupných) nosičích.

Návrh programu pro optimalizaci dostupnosti informací ze světových periodických informačních zdrojů v českých knihovnách /Teze programu/

Cílem programu je vytvoření podmínek pro zajištění dostupnosti informací publikovaných ve světových vědeckých a odborných časopisech pro potřeby české vědy, výzkumu, vývoje, vzdělávání a dalších společenských aktivit.

1. Vycházejíc ze současného stavu dané oblasti v tuzemsku a analýzy řešení této situace v zahraničí a možností jejich aplikace v místních podmínkách, považuje Ústřední knihovnická rada za racionální řešení vytvoření programu zajišťujícího koordinované vytváření a zpřístupňování fondů světových periodik, která byla z finančních důvodů vyřazena z odběru pro fondy knihoven zúčastněných na programu.
2. Program se bude vztahovat na všechny typy nosičů těchto periodik (papírové, CD-ROM, dálkově přístupné), tematicky pokrývající nejdůležitější oblasti české vědy, výzkumu, vzdělávání a dalších společenských aktivit tak, aby byly pokryty v relativní úplnosti.
3. Na programu se budou podílet knihovny, které projeví svůj aktivní zájem a budou splňovat podmínky oborové specializace svých informačních fondů a úrovně základní technické připravenosti k předpokládaným službám. Tyto knihovny budou povinny zajistit optimální zpřístupnění informačních zdrojů všem potenciálním uživatelům při neefektivnějším využití vložených finančních prostředků.

Rámcový návrh

Informační zdroje typu periodik, které jsou nejdůležitější součástí zdro-

ové báze pro informační přípravu vědy, výzkumu, vzdělávání a další společenské aktivity, musí české knihovny zpřístupňovat v relativní úplnosti. Tato zásada má být realizována zejména v oblasti primárních i sekundárních dokumentů ze zemí s rozvinutým hospodářstvím. Povinnost zajistit tento relativně úplný přístup k informacím ze světových periodik spočívá především na NK ČR, ústředních oborově specializovaných knihovnách (STK, NLK, ÚZLK, KNAV ČR, SPKK), vysokoškolských knihovnách a SVK. Tuto povinnost mohou knihovny plnit pouze v těsné spolupráci, koordinaci své činnosti, která předpokládá informační pokrytí příslušných tematických oblastí a variantního druhového repertoáru periodických informačních zdrojů. Zároveň ji však mohou plnit pouze za podpory státu, který zajistí příslušné finanční prostředky nad rámec běžných rozpočtů knihoven tak, aby tato finanční dotace zvýšila prostředky nutné na koordinovaně zpřístupňované časopisy tvořící předmět tohoto programu, včetně jejího pravidelného ročního nárůstu pokrývajícího nárůst cen a zohledňujícího nově vydávané tituly.

Základní principy programu

a) Výběr informačních zdrojů

Do programu bude zařazen výběr časopisů, které v posledních letech přestaly docházet do fondu knihoven na program zúčastněných a které jsou žádaný prostřednictvím MVS a MMVS. Tyto časopisy představují jak klasické papírové zdroje, tak zdroje zaznamenané na elektronických nosičích CD-ROM i zdroje dálkově přístupné např. prostřednictvím internetu. Do repertoáru časopisů vstupujících do programu budou průběžně zařazovány nově vydávané tituly příslušného tematického zaměření a druhových variant.

) Institucionální základna

Konsorcium servisních center

s celostátní nadresortní působností, které je nositelem programu a správcem přidělených finančních prostředků vykonává zejména tyto činnosti:

- koordinuje činnost technologických center
- vytváří a aktualizuje pravidla pro řízení aktivit v rámci programu
- rozděluje finanční prostředky přidělené na naplňování programu při dodržování podmínek jejich účelného vynakládání v souladu s příslušnými pravidly
- zajišťuje na národní úrovni činnosti, které lze takto efektivně zajistit (např. získání celostátních licencí pro zpřístupňování elektronických informačních zdrojů apod.)

Servisní centra

s oborovou působností, která zajišťují výběr, zpracování a zpřístupňování tematicky příslušných informačních zdrojů z vlastního fondu i z fondů dalších domácích i zahraničních knihoven i neknihovnických organizací zpřístupňujících periodické informační zdroje. Základna zahrnuje 5–7 center schopných zajistit:

- průzkum světové produkce periodických informačních zdrojů bez rozdílu

typů nosičů a vyhledání příslušných relevantních titulů, sběr požadavků účastníků programu a stanovení priorit

- obstarání vybraných informačních zdrojů
- zpracování těchto zdrojů dle příslušných mezinárodních standardů
- vytváření informačního aparátu pro zpřístupnění těchto zdrojů (souborný katalog)
- zpřístupnění těchto zdrojů dle příslušných pravidel (včetně elektronického doručování až „na stůl“ uživatele)
- zpřístupnění informačních zdrojů příslušného tematického zaměření, pokud není ve fondu daného servisního centra, prostřednictvím meziknihovnických služeb

Pro zajištění výše uvedených činností a služeb obdrží dle pravidel programu příslušné finanční prostředky.

Spolupracující knihovny

s oborovou nebo regionální působností, které zajišťují výběr, zpracování a zpřístupňování tematicky příslušných informačních zdrojů ze svého knihovnického fondu. Jsou schopné zajistit:

- průzkum světové produkce periodických informačních zdrojů s bez rozdílu typů nosičů a vyhledání příslušných relevantních titulů
- obstarání těchto zdrojů
- zpracování těchto zdrojů dle příslušných mezinárodních standardů
- vytváření informačního aparátu pro zpřístupnění těchto zdrojů (tvorby vlastního OPAC a povinné dodávání dat do souborného katalogu)
- zpřístupnění těchto zdrojů příslušných pravidel (včetně elektronického doručování až „na stůl“ uživatele)
- zpřístupnění informačních zdrojů příslušného tematického zaměření, pokud není ve fondu daného servisního centra, prostřednictvím meziknihovnických služeb

Pro zajištění výše uvedených činností a služeb obdrží dle pravidel tohoto programu příslušné finanční prostředky.

Uživatelské knihovny

využívají pouze služeb servisních center a spolupracujících knihoven (ve smyslu zásad meziknihovnických služeb) a nezískávají proto z programu finanční prostředky.

c) Prvky programu

Knihovny členěné dle struktury institucionální základny spolupracujících na programu

- zajišťují příslušné informační zdroje, které mají ve svých fondech nebo tyto zdroje zpřístupňují prostřednictvím svých služeb
- budují informačně-lokační aparát pro využití zprostředkovaných informačních zdrojů (souborné katalogy na celostátní a dle potřeby i regionální a oborové úrovni)

- disponují s technickými prostředky pro zpracování a zpřístupňování těchto zdrojů

Uživatelé výstupů z programu jsou pracovníci vědy, výzkumu, vzdělávání, studenti, odborná veřejnost.⁴

Legislativní a metodické nástroje k řízení a realizaci programu

d) Základní funkce programu

- koordinovaná tvorba a zpřístupňování fondu periodických informačních zdrojů a zajištění dostupnosti dálkově zpřístupňovaných periodických informačních zdrojů (stanovení kritérií pro výběr zdrojů, zajištění zdrojů v relativní úplnosti – tematické, druhové dle typu nosičů)
- unifikované zpracování zdrojů (základní zpracování pro potřeby bází dat typu katalog příslušných knihoven, budování centrálního informačně-lokačního aparátu na celostátní úrovni – CEZL, event. na úrovních oborových i regionálních).
- uchovávání a archivace zdrojů
- zpřístupňování zdrojů (přímým využitím – výpůjčkou originálu, zprostředkováním CD-ROM z vlastního fondu, zpřístupněním CD-ROM v rámci spolupracujících knihoven – konsorcia pro využívání elektronických informačních zdrojů, zprostředkování přístupu k plným textům elektronicky publikovaných dokumentů u vydavatelů)
- trvalá zpětná vazba

Předpoklady realizace programu

Řízení a organizace programu

- vytvoření nezávislého orgánu, který kontroluje činnost programu
- zpracování metodiky organizace a řízení programu
- zpracování normativně-metodických dokumentů, které obsáhnou návody a pokyny pro jednotlivé činnosti (výběr titulů časopisů, pravidla pro zpřístupňování informačních zdrojů jednotlivých typů nosičů, vytváření účelových konsorcií pro zajišťování dostupnosti elektronických informačních zdrojů apod.)
- vybudování informačního aparátu programu
- zajištění technických prostředků pro zpřístupňování zdrojů

Finanční předpoklady

- stanovení způsobu financování programu⁵

⁴ Jednotlivé cílové skupiny uživatelů bude nutno dále podrobně charakterizovat a členit zejména v souvislosti s možností využívání veřejných prostředků poskytovaných ze státního rozpočtu pro informační přípravu soukromého podnikání.

⁵ Současné možnosti financování tvorby knihovních fondů ze státního rozpočtu:

1. Běžný rozpočet organizací

- příspěvek příspěvkových organizací, rozpočet rozpočtových organizací, dotace veřejné vysoké školy

Tyto finanční zdroje naprosto nepostačují.

2. Mimorozpočtové zdroje

- zajištění finančních prostředků na realizaci programu
- zajištění meziročního nárůstu finančních prostředků dle stavu cen informačních zdrojů typu periodika na světových trzích, dle vývoje vydavatelské a distributorské politiky producentů těchto zdrojů a dle pohybu kursu koruny.

Materiálně technické předpoklady

- automatizované zpracování dat
- přístup na internet
- zpracovávání reprografických a digitálních kopií

Tyto předpoklady v servisních centrech i ve spolupracujících knihovnách již v podstatě existují (jsou jedním z předpokladů účasti na programu) a předmětem programu není jejich zajištění.

Efektivnost programu

Program optimalizace dostupnosti informací ze světových periodických informačních zdrojů pro českou vědu, výzkum, vývoj, vzdělávání a další společenské aktivity bude zajišťovat relativní úplnost zdrojové báze pro informační přípravu těchto aktivit a zároveň umožní efektivní zhodnocení vynaložených finančních prostředků. Program umožní zjištění a odstranění neúčelných nákupů multiplicitních titulů a vytvoření možnosti společného sdílení mezioborově zaměřených titulů dostupných pro jednorázové využití různými uživatelskými knihovnami. Zabezpečí pohotové a úplný výběr plných textů vybraných článků ze světových pramenů podle citací uveřejněných v databázích světových informačních center. Přímým efektem programu bude zvýšení kvality zdrojové báze pro informačního zajištění české vědy, výzkumu, vývoje, vzdělávání, průmyslu, kultury a dalších společenských aktivit, nepřímým efektem bude zhodnocení výstupů z programu při efektivním řešení úkolů uvedených aktivit.

-
- účelové prostředky získané ve veřejné soutěži na úkoly, které mají rozvojový, podpůrný charakter (RISK, Knihovny 21. století, Fond rozvoje vysokých škol apod.) Dosud nebyly pro tvorbu knihovních fondů použity.
 - sponzorské dary (nepocházejí ze státního rozpočtu, avšak začínají se i v knihovnách objevovat)

Prostředky na výzkum a vývoj

1. Institucionální prostředky – pro financování výzkumných záměrů, které organizace provádí na základě svého statutu. Toto financování podléhá průběžnému hodnocení výsledků podle Pravidel hodnocení výzkumných záměrů a výsledků organizací pro poskytování institucionální podpory výzkumu a vývoje (Příloha k usnesení vlády ze dne 22. dubna 1988 č. 281).
2. Účelové prostředky – pro financování výzkumných a vývojových záměrů poskytované na základě veřejné soutěže prostřednictvím přidělených grantů (Grantová agentura ČR, interní grantové agentury, MŠMT NFRA apod.)